

Beschrijving 'Beschermd dorpsgezicht Vreeswijk', in het kader van artikel 20 van de Monumentenwet

Toelichting op het besluit tot aanwijzing van een uitbreiding van het beschermde dorpsgezicht.

Behoort bij het besluit van de Ministers van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer van 19 april 1984 nr. MMA/MO U 5575.

Inhoud en omvang uitbreiding

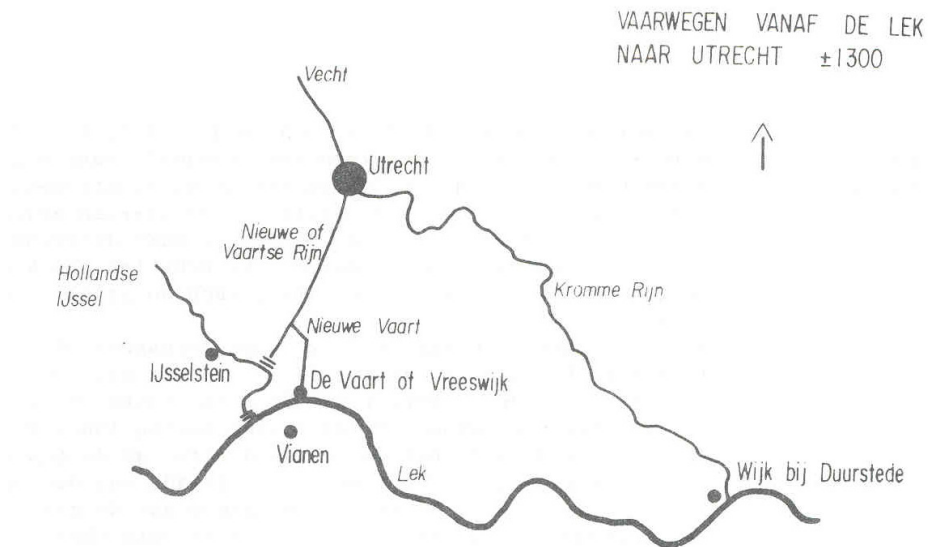
Bij beschikking van 30 juli 1965, afd. O.K.N. nr. 102.169^I is een gedeelte van de oude kern van Vreeswijk aangewezen als beschermd dorpsgezicht in de zin van de Monumentenwet. Het aangewezen gebied omvat de Oude Sluis met de daaraan gelegen bebouwing en de directe omgeving van de uit 1682 daterende Hervormde kerk. De aanwijzing bleef daarmee beperkt tot een klein gedeelte van de oude kern, waarin het historisch dorpsbeeld het duidelijkst herkenbaar was.

Bij de uitbreiding van het beschermd dorpsgezicht Vreeswijk ligt het accent meer dan bij de aanwijzing uit 1965 op de structuur van de nederzetting. De uitbreiding omvat de Spuisluis met aanliggende bebouwing, de lintbebouwing langs de Vaartse Rijn tot de Koninginnenlaan, een gedeelte van de Lek voor de beide sluizen en het Fort aan de oostzijde van de oude kern. De grens valt voor een groot deel samen met de grens van het bestemmingsplan dat voor dit gebied ontwikkeld wordt. Aan de westzijde ligt de grens achter de bebouwing aan de Vaartse Rijn. De structurele samenhang van de in het reeds eerder aangewezen gebied en in de nu aangewezen uitbreiding begrepen gedeelten van het oude Vreeswijk is nog altijd zeer sterk. De uitbreiding wordt met name daardoor gedragen. Omdat de toelichting die de aanwijzing uit 1965 vergezeld heeft zeer summier is, is in deze toelichting mede aandacht besteed aan de kern als geheel en aan het reeds eerder aangewezen gebied daarin.

Ontstaan en ontwikkeling nederzetting

Het ontstaan van Vreeswijk staat in directe relatie met het graven van de Vaartse Rijn ten behoeve van de stad Utrecht. Utrecht is in de elfde eeuw al een belangrijk handelscentrum in de Noordelijke Nederlanden. De stad heeft gunstige waterverbindingen via de Vecht en de Kromme Rijn met het Rijnland, Vlaanderen en het Oostzeegebied. Omdat in de twaalfde eeuw de Kromme Rijn meer en meer verzandt, wordt ter vervanging van deze verbinding een vaart gegraven van de stad naar de Hollandse IJssel. Dit is de eerste fase van de Vaartse Rijn die aanvankelijk ook Nieuwe Rijn wordt genoemd. De afdamming van de bovenmond van de Hollandse IJssel door graaf van Holland in 1285 vanwege het steeds dreigende overstromingsgevaar betekent opnieuw een ernstige belemmering voor het scheepvaartverkeer van en naar Utrecht. In 1288 wordt daarom door de stad land aangekocht voor het graven van een vaart vanaf de Vaartse Rijn bij Jutphaas naar het tegenwoordige Vreeswijk. In de uitmonding van de "Nieuwervaart", de tweede fase van de Vaartse Rijn, in de Lek wordt een sluis aangelegd. Bij deze sluis ontstaat een kleine, op de scheepvaart geïntendeerde nederzetting, die tot het midden van de negentiende eeuw zowel Vreeswijk als de Vaart wordt genoemd.

De invloed van Utrecht op de ontwikkeling van Vreeswijk is door de eeuwen heen groot. Ook nu nog komt dat tot uitdrukking in de eigendomssituatie van het huidige sluizencomplex. Vanaf het begin van de negentiende eeuw neemt het rijk de dominante rol van de stad over en zijn het vooral nationale belangen die de waterstaatkundige ontwikkeling bepalen. Vreeswijk blijft daarbij een kleine, verzorgende nederzetting.

Op het gebied van de verdediging is al in de zeventiende eeuw sprake van een verschuiving van stad naar de centrale overheid. De eerste versterking bij Vreeswijk in de veertiende eeuw dient vooral de verdediging van de belangen van Utrecht tegen de aanspraken die de graaf van Holland en de heer van Vianen hier hebben. De versterking wordt betaald door de Utrechtse gilden. Tot in de zestiende eeuw blijft Vreeswijk herhaaldelijk doelwit van oorlogshandelingen en blijft de stad Utrecht duidelijk partij daarin. Bij de ontwikkeling van nieuwe verdedigingswerken na het beleg door de Spanjaarden in 1585 is dat niet meer het geval. De versterking van Vreeswijk gaat dan deel uitmaken van de Hollandse Waterlinie, die in de zeventiende eeuw ter verdediging van de Republiek ontworpen wordt. De sluis krijgt in dat verband een functie voor de inundatie.

Het oudst bekende kaartbeeld van Vreeswijk komt voor op de plattegrond die Jacob van Deventer omstreeks 1560 van Vianen gemaakt heeft. Vreeswijk is daarop weergegeven onder de naam Op de Vaert. De structuur van de nederzetting wordt bepaald door de Vaartse Rijn en de sluis en door de Lekdijk ter plaatse van de tegenwoordige Molenstraat-Lekstraat. De schutkolk met de vrij brede kaden erlangs ligt hoger dan het omringende gebied, maar blijft beneden de Lekdijk en de daarin opgenomen sluisdeuren. Buitendijks is in het midden van de vijftiende eeuw aan de westzijde van de sluis een hoofd aangelegd om dichterbij de zich naar het zuiden verleggende stroomgeul van de Lek te kunnen komen. Uit de kaart van Van Deventer blijkt, dat de verzanding van de monding van de Vaartse Rijn daarmee niet tot staan is gebracht. De bebouwing is in 1560 geconcentreerd rond de sluis, langs het hoofd en langs de aanzet van het pad naar Utrecht aan de westzijde van de Vaartse Rijn. Het bebouwingsbeeld langs de sluis, hoofd en pad lijkt reeds tamelijk gesloten. De kerk ligt aan de oostzijde even buiten de nederzetting. De toenemende verzanding van de monding van de Vaartse Rijn maakt in de tweede helft van de zestiende eeuw maatregelen noodzakelijk. Om dichterbij de stroomgeul van de Lek te komen wordt in 1562 buitendijks een tweede sluisdijk aangelegd, waarbij het al aanwezige hoofd wordt benut. De kaden langs de kolk worden op hetzelfde niveau gebracht als de Lekdijk, waardoor het geheel hoger komt te liggen dan de oude kolk. De vestingwerken die tegen het eind van de zestiende eeuw aan de oostzijde van de kern worden aangelegd, hebben in de tegenwoordige situatie geen sporen nagelaten.

De belangrijkste veranderingen in de ruimtelijke structuur in de zeventiende eeuw zijn de aanleg van een duiker en kanaal ter plaatse van de latere Spuisluis in 1638 en de in datzelfde jaar begonnen bouw van een nieuwe kerk.

Duiker en kanaal dienen om het peil op de Vaartse Rijn en de doorstroming van het water in de grachten van Utrecht te waarborgen en worden op kosten

van Utrecht aangelegd. Om energie van het stromende water te benutten, wordt door de stad op de plaats van de duiker een volmolen gebouwd. Hiernaar wordt het kanaal het Volmolengat genoemd. Omdat de molen niet voldoet wordt hij al in 1658 gesloopt. De nieuwe kerk wordt gebouwd ter plaatse van de huidige van 1682 daterende Hervormde kerk ter vervanging van de oude kerk ten oosten van de kern, die bij het beleg van 1585 verwoest is. Ook deze kerk ondergaat dat lot tijdens een belegering door de Fransen in 1672, maar in 1682 wordt het gebouw in de oorspronkelijke Griekse kruisvorm herbouwd.

De ruimtelijke veranderingen in de negentiende eeuw zijn zeer bepalend voor het huidig ruimtelijk karakter van Vreeswijk. Het sluizencomplex en de verdedigingswerken krijgen in die eeuw hun tegenwoordige vorm. De ontwikkelingen in de scheepvaart leiden tot de aanleg van de eerste sluis buiten de oude kern, waarmee een proces wordt ingezet waarbij de oude kern uiteindelijk zijn oorspronkelijke functie zal verliezen. Het verval van de oude sluizen is aan het begin van de negentiende eeuw zover voortgeschreden dat herstel onontkoombaar is. In het kader van de verbetering van de waterverbinding van Amsterdam met de Rijn, de zogenaamde Keulse Vaart, wordt besloten de sluizen te verbouwen. Om het scheepvaartverkeer daarvan geen hinder te doen ondervinden, wordt in 1817 ter plaatse van het Volmolengat de Rijkshulpschutsluis of Spuisluis aangelegd. Tussen 1821 en 1824 worden de oude sluizen verbouwd naar een ontwerp van Jan Blanken. De Rijkshulpschutsluis behoudt ook na de verbouwing een functie voor de lokale scheepvaart, de waterinlating en de inundatie.

Het kadastrale minutenplan van omstreeks 1820 geeft een beeld van de kern na de aanleg van de Rijkshulpschutsluis. De monding van de oude sluizen is al met een tijdelijke dam dichtgezet. Nog sterker dan op de kaart van Jacob van Deventer is de bebouwing georiënteerd op de oude sluizen en de Vaartse Rijn. De verkaveling is over het algemeen smal. De achtererven aan de Spuisluis zijn nog geheel onbebouwd. In de omgeving van de Hervormde kerk en aan de Wierselaan en de Fortweg staat wat losse bebouwing. Van de fortificaties uit de zestiende eeuw is niets meer over. In 1853 wordt in het kader van de na 1815 ter vervanging van de oude waterlinies opgezette Nieuwe Hollandse Waterlinie bij Vreeswijk een nieuw verdedigingswerk aangelegd, het Fort, even ten oosten van de plaats waar de laat zestiende-eeuwse verdedigingswerken gelegen waren. Het Fort bestaat uit een aardwerk in een omgracht terrein en is nog altijd aanwezig. Het wordt in 1960 als militair vestingwerk opgeheven en krijgt dan een voornamelijk sociaal-culturele functie. Ter verbetering van de Keulse Vaart wordt tussen 1881 en 1893 het Merwedekanaal aangelegd. Tussen Utrecht en Vreeswijk betreft dat een verbetering van de Vaartse Rijn en de aanleg van een nieuwe sluis ten westen van Vreeswijk, de Koninginnensluis. De nieuwe sluis betekent aanvankelijk een stimulans voor de ontwikkeling van de kern. Langs de aftakking van de Vaartse Rijn naar de nieuwe sluis vinden bedrijven een plaats en de bevolkingsgroei leidt tot uitbreiding van de kern. De oude sluizen in de Vaartse Rijn blijven in gebruik voor de scheepvaart.

Met de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal en het Lekkanaal als aftakking daarvan naar Vreeswijk in de dertiger jaren van deze eeuw komt een einde aan de functie van Vreeswijk voor de scheepvaart, die voortaan langs Vreeswijk heen gaat. Voor het sluizencomplex in de oude kern leidt dat uiteindelijk tot volledige afsluiting aan de kant van de Lek, voor de Spuisluis in 1960, voor de Oude sluis in 1980-1981.

Na de tweede wereldoorlog functioneert Vreeswijk tot de zeventiger jaren als een kleine woonkern. Van de bebouwing die vanaf het eind van de negentiende eeuw direct tegen de oude kern tot stand is gekomen, wordt in die periode een groot deel gesaneerd. In 1971 wordt Vreeswijk met Jutphaas samengevoegd tot een nieuwe gemeente, Nieuwegein, die als groeikern wordt aangewezen. De oude dorpskern van Vreeswijk vervult daarin geen centrale rol.

Huidig ruimtelijk karakter

Het ruimtelijk karakter van de oude kern van Vreeswijk wordt nog altijd bepaald door de sluizen en de Vaartse Rijn. Nagenoeg de gehele oude dorpsbebouwing is daar direct aan gelegen. De ontwikkelingen die in de negentiende eeuw plaats gevonden hebben, zijn sterk bepalend voor het ruimtelijk beeld. De sluizen dateren in hun tegenwoordige vorm uit die tijd. Ook in het karakter van de bebouwing domineren negentiende-eeuwse veranderingen en vernieuwingen. De historische en ruimtelijke samenhang tussen de Oude Sluis, de Spuisluis en de Vaartse Rijn is sterk. Zowel in de vorm en omvang van de sluizen en in het profiel van de kaden als in de functies van de aanliggende bebouwing komt het verschil in betekenis tussen de centrale Oude Sluis en de langs de achterzijde van de dorpsbebouwing aangelegde Spuisluis naar voren. De bebouwing langs de Vaartse Rijn fungeert in functioneel en ruimtelijk opzicht als uitloper van de bebouwing langs de Oude Sluis en wordt naar het noorden toe minder gesloten. De zeventiende-eeuwse Hervormde kerk en de uit het begin van de twintigste eeuw daterende Rooms Katholieke kerk markeren de uiteinden van het oude dorp. Kenmerkend zijn de diepe kommen van de sluizen en de hoogteverschillen tussen de kade langs de Vaartse Rijn, de eerste en tweede kolk van de Oude Sluis ter weerszijden van de oude Lekdijk en de nieuwe Lekdijk met het daarin opgenomen sluishoofd. Het definitieve verlies van de functie die de oude kern voor de scheepvaart heeft gehad, is in het verdwijnen van de daarmee samenhangende bedrijvigheid en in de permanente afsluiting van de niet meer gebruikte sluiskommen aan de Lekzijde zeer manifest. In het gezicht vanaf de rivier op de kern zijn de sluizen herkenbaar gebleven en is in het beeld van de kern achter de dijk weinig veranderd. Het enigszins bezijden de nederzetting gelegen Fort accentueert het vroegere belang van het sluisencomplex en hangt daar historisch, als onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, mee samen.

Nadere typering te beschermen waarden

Bij de beschrijving van het huidige ruimtelijk karakter is reeds in het algemeen ingegaan op de belangen waarop de aanwijzing gericht is. Voor de samenstellende delen van het voorstel, de Vaartse Rijn, de Spuisluis, het Fort en de Lek, is daar het volgende aan toe te voegen. Van de Vaartse Rijn en de Dorpsstraat is vooral het zich naar de Oude Sluis versmallende profiel van belang. Kenmerkend is de overgang van de eenzijdige bebouwing langs de vaart naar de besloten ruimte van de Oude Sluis, geaccentueerd door de verdichting van de bebouwing langs de vaart in de richting van de sluis en door de overgang van een tweerijige naar een éénrijige boombeplanting op de kade. Boeiend zijn de getrapte niveauverschillen vanaf de Vaartse Rijn naar de dijk, waar een rij bomen het beeld afsluit. Van bijzonder ruimtelijk belang is het verbrede uiteinde van de vaart voor de Oude Sluis en de Spuisluis, waar ook de overzijde bebouwd is. De bebouwing langs de Vaartse Rijn is eenvoudig en bestaat voornamelijk uit panden met een hoogte van twee bouwlagen en een kap en een breedte tussen vijf en negen meter. De Rooms Katholieke kerk vormt daarin een dominant maar keert zich qua oriëntatie van de vaart af.

De Spuisluis is op zichzelf beschermd als monument. Van belang is het duidelijk secundaire karakter ten opzichte van de eveneens als monument beschermde Oude Sluis. Het zuidelijke deel van de sluis ligt hoger dan het Frederiksoord en ligt tussen een groen talud naar deze straat en de tuinen achter de bebouwing aan de Oude Sluis. Ook in de wijze waarop de Spuisluis en de Oude Sluis aan de kant van de Lek zijn dichtgezet, wordt het verschil in betekenis van beide sluizen aangegeven. De groene dam in de monding van de Spuisluis heeft de bovenzijde van het oude sluishoofd en de daarin opgenomen trappen in zicht gelaten. De bebouwing langs de Spuisluis is eenvoudig en wat kleiner van schaal dan langs de Vaartse Rijn. Het Fort is op zichzelf reeds beschermd als monument. Van belang is de ligging ervan bij de oude kern, de vrij directe relatie tussen kern en Fort via de Fortweg en de in het aardwerk en de omgrachting herkenbare vroegere verdedigingsfunctie.

De begraafplaats tussen het Fort en de Fortweg markeert de plek waar de vroegere kerk van Vreeswijk heeft gestaan.

De samenhang tussen de kern bij de sluis en de rivier spreekt voor zichzelf. De bemuurde sluishoofden zijn ondanks de afsluiting herkenbaar gebleven. In het silhouet van Vreeswijk vanaf het water domineren het torentje van de Hervormde kerk, de bomen langs de dijk bij de Oude Sluis en op de achtergrond de toren van de Rooms Katholieke kerk en de daken van de dorpsbebouwing.

Resultaat gevoerd overleg

Bij de brief van 28 april 1966, nr. 691 hebben Burgemeester en Wethouders van de toenmalige gemeente Vreeswijk aan de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk verzocht, het beschermd dorpsgezicht uit te breiden met de ten oosten van de Oude Sluis gelegen Spuisluis. Een voorstel daartoe is door de Minister in 1967 in procedure gebracht. De gemeenteraad van Nieuwegein en Gedeputeerde Staten van Utrecht hebben respectievelijk in 1979 en 1980 hun adviezen uitgebracht, waarin zij opteren voor een veel grotere uitbreiding dan in 1967 is voorgesteld. Ook bij de rijksoverheid zijn in de lange periode tussen het in procedure brengen van het voorstel en de advisering erover de inzichten in de wenselijke omvang van de uitbreiding gewijzigd. Ter voorkoming van verdere vertraging in de afhandeling van het aanwijzingsvoorstel is daarom in overleg tussen de Rijksplanologische Commissie en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg besloten, een extra overlegronde in te lassen met het gemeentebestuur van Nieuwegein en Gedeputeerde Staten van Utrecht, alvorens het liggende voorstel te behandelen in de Rijksplanologische Commissie. Het overleg heeft geleid tot een sterk gewijzigd aanwijzingsvoorstel. Zowel de gemeenteraad als Gedeputeerde Staten hebben zich daarmee kunnen verenigen. Ook de Rijksplanologische Commissie heeft positief geadviseerd over het voorstel maar heeft daarbij aanbevolen de grens aan de oostzijde van de Vaartse Rijn niet in de oever, maar langs het daarlangs gelegen voetpad te leggen. Met deze aanbeveling is rekening gehouden.

Rechtsgevolg aanwijzing

Ter effectuering van de bescherming van het aangewezen dorpsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 5 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan ontwikkeld worden. De toelichting op de aanwijzing tot beschermd dorpsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is, de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied.

De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.